

Na okraj *Heterocosmica II*

Lubomír Doležel

Ústav pro českou literaturu AV ČR

Díky oddaným organizátorům proběhly tři úspěšné besedy o knize *Heterocosmica II*, a to na katedře bohemistiky Purkyňovy university v Ústí nad Labem, v Brněnském naratologickém kroužku a v Ústavu české literatury AV ČR v Praze. Poslední z těchto besed se zúčastnili někteří spisovatelé, kterým jsem se v knížce věnoval. Na této besedě bylo také dohodnuto, že se připraví zvláštní číslo časopisu *Svět literatury* o *Heterocosmica II*, aby se tak částečně napravilo dost těžko pochopitelné mlčení o této publikaci v odborných časopisech.

1. Všeobecné poznámky. Odhodlávám se přispět do tohoto souboru textů s jistým váháním. Vždyť přece všechno, co jsem chtěl o *Heterocosmica II* říci, jsem řekl v knize samé. Jestliže přece jen vyslovuji znovu své postoje k některým aktuálním otázkám současné teorie literatury a sémantiky možných světů, je to prostě proto, že opakování zde nemůže škodit.

V dobách, kdy se musí každý stále měnit, aby se udržel ve středu pozornosti, jsem hrdý na to, že trvám na metodách studia literatury, které jsem uplatnil již ve své prvotině *O stylu moderní české prózy* z roku 1960: důkladné, „close“ čtení, pozornost k verbálním, textovým postupům, induktivně založená kategorizace, typologie hledící k hybridním tvarům. Tyto metody odrážejí pozitivně obecné zásady vědeckého bádání, negativně můj odpor k vágnímu, impresionistickému povídání o literatuře. Jestliže se po dlouho dobu držím těchto metod poznání, neznamená to, že můj přístup je statický, ustrnulý. Mým heslem byla vždy zásada Mukařovského — studovat literaturu „na úrovni současného vědeckého poznání“. A protože „úroveň současného vědeckého poznání“ se neustále vyvíjí a zvyšuje, vyvíjely se i mé poznávací nástroje. Právě tato nutnost „držet krok“ vysvětluje, proč jsem se vždy pilně rozhlížel po nových, aktivních oblastech vědeckého poznání: od teorie textu a kybernetiky v šedesátých letech přes filosofickou sémantiku a pragmatiku v letech sedmdesátých a interdisciplinární a makrovědecké výzkumy současnosti. Chtěl bych podotknout, že zatímco mnozí literární badatelé se nechali falešně uspat epistemologickým skepticismem dekonstrukční filosofie, společenské i přírodní vědy učinily od osmdesátých let mohutný pokrok a mnohé jejich výsledky pronikly do našeho každodenního života. Musím se přiznat, že mně vzrušuje číst o těchto pokrocích, a že proto považuji

za vrchol své vědecké kariéry účast na interdisciplinárním Nobelově sympoziu 65 (1986) a s velkým uspokojením jsem překládal jeho materiály do češtiny (srov. Allén, Sture [ed.]. *Možné světy v humanitních vědách, v umění a v přírodních vědách*. Přel. Lubomír Doležel. Praha : Academia, 2012).

Jsem si vědom toho, že v dnešním intelektuálním ovzduší různé nevědecké nebo pseudovědecké směry usilují proniknout do diskurzu o literatuře. Jeden z těchto směrů je starý, i když dnes vystupuje v novém, vyšňořeném rouše. Je to idea „dvou kultur“ zděděná z německé hermeneutiky (Dilthey, Windelband), postulující zásadní rozdíl mezi „Geisteswissenschaften“ a „Naturwissenschaften“. Je to právě tento pseudorozdíl, který mnohým talentovaným badatelům z našeho oboru dovoluje, aby se vzdali kognitivní činnosti a spokojili se místo toho s abstraktním spekulováním. Přitom v současném vědeckém kontextu tento rozdíl pozbyl opodstatnění. Celá řada vědeckých disciplín jako historie, personální psychologie, astronomie aj. se vážně zabývá empirickým studiem jednotlivin a významný fenomenologický filosof Paul Ricoeur explicitně uznal možnost ideografického vědeckého studia.

Do pseudovědeckého směru současnosti zahrnuji také radikální subjektivismus, který se dnes v lidové psychologii pěstuje pod heslem „každý má svou pravdu“. Ve skutečnosti tu jde o povýšení ega nad zásady spolehlivého vědeckého poznání. I v době rozbujelého individualismu platí, že vědecké poznání je společenský podnik. Každý z nás do něho přináší svůj vklad, ale osud tohoto vkladu je mimo naši kontrolu. Vědecká komunikace, dnes mezinárodní a expresní, zpracovává kriticky každý postřehnutý podnět, vyřazuje subjektivistické náhledy a posílá na smetiště dějin falzifikované hypotézy. Subjektivistická relativizace pravdy je vědecky zcela neoprávněná, i když je to patrně nejrozšířenější choroba dnešního veřejného života.

Je příznačné, že v naší současné literární kritice a publicistice se skoro perverzně slučuje povrchní postrukturalistická frazeologie s tvrdošíjně přežívajícím ideologickým pohledem na literaturu. Patřil jsem k těm, kdo se již v šedesátých letech aktivně postavili, v navázání na principy Pražské školy, proti marxistickému ideologického determinismu. Po odstranění jeho nadvlády jsem se domníval, že se u nás už každý solidní badatel bude stydět podívat se na literaturu přes ideologické brejle. A ejhle, náboženská, existenciální a amatérsky společenská kritika kvete a dokonce dochází vysokého uznání. Přitom je tato kritika dnes, stejně jako byla v padesátých letech, projevem teoretické i interpretační bezmocnosti nebo aspoň povrchnosti. O vztahu literatury k „životu“ se tak snadno píše! V *Heterosmica II* (s. 18) jsem deterministicko ideologický přístup k literatuře vyložil jako zneužití literatury (ve smyslu Umberta Eca) a dnes bych jen znovu zdůraznil, že je to projev zanedbání primární, dominantní funkce literatury, kterou je funkce estetická. Mezi mými nezměnitelnými zásadami je také to, že díky své estetické funkci literatura nepatří do oblasti komunikace přesvědčovací, ve které vládne publicistika, ale do komunikace estetické, jejíž podstatu nejlépe reprezentuje hudba. Hudba nám může být vzorem nejen ve svých výšinách, ale také v tom, že její užitkové žánry, jako vojenské pochody či národní hymny, jsou nesporně okrajové.

2. Výběr titulů a rozlišení postmoderních fikčních útvarů. Základní rozvržení *Heterosmica II* je dáno kapitolami věnovanými jednotlivým tvůrcům postmoderní české fikce. I když tento výběr spoléhá téměř výhradně na mou čtenářskou intuici, domnívám se, že je poměrně reprezentativní, aspoň podle kritické pozornosti, kterou jsem

pro každé dílo vysledoval. Má kniha — stejně jako každá kritická a analytická studie současné tvorby — je nutně příspěvkem k tvorbě národního literárního kánonu, tj. k výběru děl, která přežijí dobu svého vzniku. Jsem přesvědčen, že proces kanonizace literatury pokračuje přesto, že jsme v nedávné době slyšeli mnohé kritické hlasy radikálně přehodnocující tradiční kánony anebo ideu kánonu zcela odmítající. Nelze však popřít, že navrhování děl do literárního kánonu je záležitost velmi riskantní (srov. Nobelovy ceny za literaturu). Kanonizace je totiž dlouhodobý proces, a právě proto, že se kánon etabluje jen s delším časovým odstupem, my na jeho konečnou podobu nedohlédneme.

Jednotlivá díla v mém pojetí představují různé typy či útvary postmoderní prózy. Útvary v mém výběru identifikované jsou tyto: hybridní svět, metafikce, paralelní světy, román-koláž, posmrtný text, logicky nemožný svět, protifaktová fikční historie. Důkladnou charakteristiku těchto útvarů považuji za hlavní přínos své studie. Zdůrazňuji, že všechny tyto útvary jsou nadnárodní. Česká próza jejich pěstováním prokazuje svou spojitost se světovým literárním vývojem jak na Západě, tak na Východě. Znovu však opakuji, co jsem v knize uvedl, totiž to, že o obecnou teorii postmoderny mi nejde. Po dosavadních ubohých zkušenostech se všeobecnými charakteristikami jsem dospěl k názoru, že spolehlivější pokrok v této teorii neposkytnou další abstraktní spekulace, nýbrž fundované analýzy konkrétních postmoderních uměleckých děl.

3. Výhledy. Mé výhledy na budoucnost fikční sémantiky se obracejí hlavně k těm, kdo se již literárním bádáním profesionálně zabývají anebo kdo hledají téma pro svůj výzkum. Své výhledy již nemohu uskutečnit, ale přeji si samozřejmě, aby jim mladší generace věnovaly pozornost. První můj výhled je v dalším rozvinutí a obohacení typologie fikčních světů. Začal jsem ten projekt již v letech sedmdesátých návrhem systému fikčních světů modálních. Dalším kritériem typologizace může být dominanta určité fikční oblasti — svět akční, popisný, svět přírodního dění atd., nebo povaha fikčního děje — svět akce, interakce, trpnosti, náhody apod. Některé z těchto typů naleznete již v obou svazcích *Heterocosmica*, chybí však zatím kompletizace a systematizace.

Myslím, že studium typologie fikčních světů se dá provozovat individuálně. Druhý výhled, výhled na soustavnou historii fikčních světů, je mnohem ambicióznější a vyžadoval by kolektiv badatelů, podpořený, jak jinak, nějakými granty. Výzkum však není na samém začátku. Mé studie o moderní a postmoderní české próze již mapují vývoj fikčních světů v literatuře 20. století. Nedávno se objevila práce Bohumila Fořta o fikčních světech realismu, která do jisté míry zahrnuje i předrealistickou českou prózu (srov. Fořt, Bohumil. *Fikční světy české realistické prózy*. Praha : Akropolis, 2014). Užitečnými příspěvky jsou i kratší studie, jako je například studie Jiřího Kotena o počátcích vnitřního monologu v české próze (srov. Koten, Jiří. *Jak se fikce dělá slovy*. Brno : Host, 2013, s. 117–142). Konečným cílem budoucího kolektivního výzkumu by byla nová historie novodobé české prózy, která by navázala nejen na příspěvky současné, ale také na stále aktuální příspěvky členů Pražské školy, zejména na studie Mukařovského a klasické dílo Vodičkovy. Systematická historie fikčních světů v české próze by byla nejen originální, protože by představila krásnou prózu jako umění, ale také výrazně průkopnická, protože v ní by vydala česká literární věda dílo, které neexistuje v žádné jiné národní oblasti. Čili nešlo by o to dohnat a předejít, ale o to postavit se v čelo.

CONCERNING *HETEROCOSMICA II*

The essay summarizes the theoretical effort of the author which led to the connection between fictional worlds of narrative literature and the concept of possible worlds which was developed in modal logic. The author explains the concept of the book *Heterocosmica II* and the criteria of the selection of the incorporated postmodernist novels. In the conclusion he thinks about the prospect of fictional world semantics and contemporary Czech literary criticism.

KLÍČOVÁ SLOVA:

literární teorie, teorie možných světů, fikce, fikčněsvětová sémantika, postmodernismus
literary theory, possible world theory, fiction, fictional world semantics, postmodernism

Lubomír Doležel (* 1922) vystudoval bohemistiku a rusistiku na FF UK, působil v Ústavu pro jazyk český ČSAV, podílel se mj. na činnosti Kybernetické komise ČSAV. Vyučoval na FF UK a na PedF UK. V letech 1965–1968 vyučoval na Michiganské univerzitě v Ann Arbor, poté nastoupil do Ústavu pro českou literaturu ČSAV. Od 1968 žil v Kanadě, kde vyučoval na Torontské univerzitě. Jako hostující profesor přednášel na řadě univerzit v Evropě a USA. Jeho hlavními tématy jsou stylistika (*O stylu moderní české prózy*, 1960; *Narativní způsoby v české literatuře*, 1993), narativní sémantika a poetika (a dějiny poetiky: *Kapitoly z dějin strukturální poetiky*, 2000), zejména pak teorie fikčních světů, již spolu s Umbertoem Ecem, Thomasem Pavalem, Marií-Laurou Ryan, Ruth Ronen aj. formuloval do podoby autonomního literárněvědného směru (*Heterocosmica*, 2003; *Fikce a historie v období postmoderny*, 2008; *Heterocosmica II*, 2014) aj.